

John Searle's Social Ontology as a Paradigm for Empirical Research of Law

Anja Bezbradica

The Institute of Comparative Law, Belgrade

UDK: 316:34

0000-0002-5049-3099

Cite this article

Bezbradica, Anja. 2/2024. Socijalna ontologija Džona Serla kao paradigma za empirijska istraživanja prava. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 8: 6–29

DOI: 10.51204/IVRS_24201A

Keywords

- institutional facts
- sociology of law
- John Searle
- collective recognition
- social norm

Author for correspondence

Anja Bezbradica,
anja.bezbradica@gmail.com

Neo-institutionalists like Neil McCormick and Ota Weinberger brought a significant shift to jurisprudence by viewing law as a specific social fact – the institutional one. This perspective moved away from the voluntarism of traditional legal science, pointing instead on social practices as a locus of law's normativity. While this approach emphasized the factual aspects of law, neo-institutionalism primarily maintained an analytical and normative stance. Our analysis aims to highlight its potential for exploring alternative paths, such as engaging in sociological and other empirical research of law. We believe that John Searle's social ontology, from which neo-institutionalists borrowed the concept of institution, provides substantial motivation for such direction. In this paper, we tried to detect those aspects of Searle's theory of institutions from which themes/hypotheses for sociological and other scientific research of law can be derived, as well as to point out the possible directions of their development.

Socijalna ontologija Džona Serla kao paradigma za empirijska istraživanja prava

Anja Bezbradica

Institut za uporedno pravo, Beograd

UDK: 316:34

0000-0002-5049-3099

Referenca

Bezbradica, Anja. 2/2024. Socijalna ontologija Džona Serla kao paradigma za empirijska istraživanja prava. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 8: 6–29

DOI: 10.51204/IVRS_24201A

Ključne reči

- institucionalne činjenice
- sociologija prava
- Džon Serl
- kolektivno priznanje
- društvena norma

Autor za korespondenciju

Anja Bezbradica,
anja.bezbradica@gmail.com

Razumevanje prava kao specifične društvene činjenice – institucionalne – kod neoinstitucionalista poput Nila Mekormika i Ote Vajnbergera, predstavljalo je značajan zaokret u jurisprudenciji. Makar u delu pravne teorije napušten je voluntarizam, a lokus normativnosti prava premešten je u društvene (interakcijske) prakse. Iako je ovakvo shvatanje prava, čini se, prirodno vodilo akcentovanju njegovog faktičkog sastojka, neoinstitucionalizam je ostao pretežno analitički i normativistički. Ovaj rad je pokušaj da se skrene pažnja na to da se on mogao kretati i u drugačijem pravcu, pravcu socioloških i drugih empirijskih istraživanja prava, kao i da mu je socijalna ontologija Džona Serla od koje pozajmljuje pojam institucije, davala dovoljno inspiracije za tako nešto. U radu smo pokušali da detektujemo one delove Serlove socijalne ontologije iz kojih se mogu derivirati teme/hipoteze za sociološka i druga naučna istraživanja prava, te da ukažemo na moguće pravce njihove razrade.

1. FAKTIČKO I NORMATIVNO U PRAVU

Odnos važenja i efikasnosti prava uobičajeno se smatra jednom od tri osnovne teme jurisprudencije.¹ Reč je o odnosu faktičkog i normativnog u pravu, odnosno o pitanju: kako iz činjenice da nešto jeste, može slediti da (to) treba? Ovo pitanje, koje je u opštoj filozofiji postavio još Dejvid Hjum (David Hume), u jurisprudenciji je prvi put ozbiljnije razmatrao Hans Kelzen (Hans Kelsen) u svojoj „čistoj teoriji prava“ (Reine Rechtslehre). Njegov pokušaj da reši problem odnosa normativnog i faktičkog u pravu obeležila je napetost između dve težnje: ostati dosledan formalnom pozitivizmu prema kojem je za važenje pravne norme jedino bitno da se može izvesti iz neposredno više pravne norme, a istovremeno ne negirati očigledno – da se teško može nazvati važećim ono pravo koje se u praksi uopšte ne primenjuje (Kelzen 2010). Na kraju je Kelzen morao kapitulirati pred stvarnošću i napustiti tvrdnju da su pravo i fakt odvojeni (tzv. teza o normativnosti). Štaviše, njegov krajnji formalni pozitivizam završio se svođenjem važenja na efikasnost: on zaključuje da pravna norma važi ako ju je moguće izvesti iz hijerarhijski neposredno više norme, ali pod uslovom da pripada sistemu normi koji je u celini uzev efikasan (Kelzen 210, 206).

I dok je za Kelzena objašnjenje odnosa faktičkog i normativnog bilo spasavanje logičke konstrukcije njegove teorije, za Herberta Harta (Herbert Hart) je ono bilo centralna tema interesovanja. Uvođenjem pojmova „interno stanovište“ (*internal point of view*) i „pravilo priznanja“ (*rule of recognition*) Hart je dao analitički okvir za produbljeno izučavanje ovog problema. Njegov stav da norma obavezuje ukoliko ispunjava uslove za važenje koje u praksi (u svom ponašanju) prihvataju zvaničnici sistema (Hart 2013), otvorio je put, ne samo ka daljem istraživanju odnosa faktičkog i normativnog u analitičkoj jurisprudenciji, već i prodoru sociološke perspektive u jurisprudenciju. Ili se bar tako činilo.

Nastavak hartijanske tradicije koju karakteriše pokušaj da nađe srednji put između materijalističkih shvatanja koje bi da normu svedu na fakt i idealističkih koji bi, obratno, da je u potpunosti odvoje od realnosti (Werner 1995, 207), nalazimo kod neoinstitucionalista Nila Mekormika (Nail MacCormick) i Ote Vajnbergera (Ota Weinberger). Kao i za ostale pozitiviste, i za ove teoretičare pravo je društvena činjenica. Oni joj, međutim, dodaju epitet *institucionalna*, do tada neobičajan u pravnom pozitivizmu (MacCormick, Weinberger 1986). Pravo je institucionalna činjenica, smatraju oni, jer nastaje „odozdo“, kao posledica interakcije među ljudima, a ne „odozgo“ kao nekakva „volja države“. Naime, svakodnevne interakcijske prakse ljudi rutinizuju se i vremenom postaju zajednička pravila pona-

1 Druge dve su: odnos prava i prinude, i odnos prava i morala.

šanja (MacCormick 2014, 33–42). Nakon što zvaničnici sistema institucionalizuju ovaj u društvu već postojeći neformalni poredak, nastaje ono što uobičajeno nazivamo pravom (MacCormick 2014, 43–64). Pravo su, dakle, *institucije*, i to u značenju apstraktnih koncepata kojima se ljudskom ponašanju dodeljuju značenja (MacCormick 2014, 29–32).

Važno je istaći da je pomenuti pojam institucije koji koriste neoinstitucionalisti, filozofski i semiotički, a ne sociološki pojam (Pintore 1998). Kao takav, preuzet je iz teorije Džona Serla (John Searle), jednog od najvećih savremenih filozofa društva. Centralna teza Serlove socijalne ontologije jeste da „ima stvari koje postoje, i činjenica koje važe, ako i samo ako relevantni pojedinci veruju da one postoje, ili deluju u skladu sa ovim verovanjima. Ono što nazivamo institucijama i institucionalnim činjenicama potpada pod ovaj opis (Searle 2010a, Chapter 1, The Metaphysical Burden of Social Reality section, para. 1).“ Definišući pravo preko ovako shvaćenog pojma institucije, neoinstitucionalizam je bez sumnje produbio naše znanje o odnosu normativnog i faktičkog u pravu. Nažalost, on je uprkos tome ostao pretežno analitički i normativistički (Pintore 1998), u kom smislu se nije mnogo odmakao od Harta i Kelzena. Cilj ovog rada je da pokaže da se neoinstitucionalizam mogao kretati i u drugačijem pravcu – pravcu socioloških, pa čak i psiholoških istraživanja pravnog fenomena, kao i da mu je teorija institucija Džona Serla bila sasvim podjednaka paradigma za tako nešto.

U radu neće biti mesta da se napravi pregled širokog filozofskog opusa Džona Serla, koji se kreće od filozofije jezika (Searle 1969, 1983), preko filozofije uma (Searle 1984, 1992), do socijalne ontologije. Smatramo da za tim nema ni potrebe. Sa stanovišta pitanja koje nas ovde interesuje, od značaja će nam biti samo treća i za sada poslednja velika faza Serlovog stvaralaštva, ona u kojoj se bavio pitanjem načina konstruisanja društvene realnosti. Serlova socijalna ontologija je na sistematski način predstavljena u dva njegova dela: *The Construction of Social Reality* (1995) i *Making the Social World* (2010a). Iako se u njima Serl pravom kao takvim nije bavio, smatramo da njegova socijalna ontologija može poslužiti kao paradigma za sociološka, pa čak i socio-psihološka istraživanja pravnog fenomena. Istina, mnoge od tema na koje Serlova filozofija inspiriše već su obrađivane u sociologiji prava, u manjem ili većem obimu, ali bez dovođenja u vezu sa njegovom filozofijom. Nezavisno od toga, ovaj rad je pokušaj da se u Serlovoj teoriji detektuju one tačke koje mogu predstavljati mesto susreta socijalne ontologije i empirijskih pravnih nauka.

Nakon kraćeg pregleda Serlove socijalne ontologije, te par reči o tome kako je ona poslužila neoinstitucionalistima za objašnjenje pravnog fenomena, u centralnom delu ovog rada izdvojićemo pojedine tvrdnje njegove filozofije iz kojih se mogu derivirati teme/hipoteze za sociološka i druga naučna istraživanja prava, te ukazati na moguće pravce njihove razrade.

2. SOCIJALNA ONTOLOGIJA DŽONA SERLA

Čitava Serlova kompleksna filozofija društva zapravo je odgovor na jednostavno pitanje: Kako u svetu koji se sastoji od fizičkih čestica, može postojati objektivni svet novca, imovine, braka, koktel-zabava, fudbalskih utakmica i vlada? (Searle 2010a, Introduction section, para. 1) Naime, dok se čini nespornim da činjenice materijalne prirode postoje na objektivni način (u smislu da postoje nezavisno od toga da li su sadržina našeg uma), kada je reč o činjenicama tipa novca, braka i imovine, način njihovog postojanja je teže razumeti. Razlog za to je taj što pomenu te činjenice postoje kao pojmovi u našim umovima, ali pojmovi koji nemaju ekvivalent u materijalnoj stvarnosti. Međutim, iako je njihovo postojanje zavisno od subjektivne svesti, mi i ove činjenice intuitivno osećamo kao objektivno postojeće. Mi osećamo njihovu realnost zato što ih je, baš kao i činjenice materijalne prirode, moguće spoznati objektivno. Da bi ovo preciznije objasnio, Serl uvodi kategorije *ontološki subjektivnog* i *epistemološki objektivnog* (Searle 2010a, Chapter 1, Objectivity and Our Contemporary World View section). Iako na prvi pogled mogu delovati kao oksimoron, ove kovanice zaista su pogodne za razumevanje specifičnog postojanja institucionalnih činjenica i u tom smislu mogu se smatrati Serlovim doprinosom pojmovnom aparatu filozofije. Naime, ontološki objektivno postoje one činjenice koje postoje nezavisno od usmerenosti naše svesti na njih. Serl ih naziva *golim činjenicama (brute facts)* (Searle 2010a, Chapter 1, The Metaphysical Burden of Social Reality section). U njih, u prvom redu, spadaju činjenice materijalne prirode. Ontološki subjektivno postoje tzv. *institucionalne činjenice (institutional facts)*, koje ljudi stvaraju tako što kolektivno proglašavaju da one postoje, iako u materijalnoj realnosti ne postoji ništa što bi odgovaralo njihovom pojmu (Searle 2010a, Chapter 1, Constitutive Rules and the Distinction Between Brute and Institutional Facts section).²

Nastanak institucionalnih činjenica posledica je specifično ljudske sposobnosti dodeljivanja objektima (predmetima, licima i pojavama) onoga što Serl naziva *statusnim funkcijama (status-functions)* (Searle 2010a, Chapter 2, From Collective Intentionality to Institutional Facts: The Example of Money section). Naime, dodeljivanje funkcija objektima nešto je što mogu činiti i pojedine životinje (razne životinje se služe predmetima iz prirode kao oruđima). Međutim, jedino čovek ima sposobnost da objektu dodeli funkciju koja ne proističe iz njegovih fizičkih osobina. Tako, recimo, nož vrši funkciju sečenja hrane jer je za to pogodan s obzirom na to da je napravljen od oštrog parčeta čelika, ali novčanica od 50 evra zasigurno nije

2 Preciznije, institucionalne činjenice – ili uopšte nemaju ekvivalent u materijalnoj stvarnosti (npr. brak) – ili objekat koji ih reprezentuje ima taj status samo zbog toga što su ljudi tako kolektivno odlučili, a ne zbog njegovih osobina (npr. novac).

platežno sredstvo iz razloga materijala od kog je napravljena ili neke njene druge intrinzične osobine. Zbilja nema ničeg u parčetu papira što bi ga činilo sredstvom plaćanja. To parče papira vrši funkciju platežnog sredstva jer su mu je ljudi dodelili. Funkcije koje ljudi dodeljuju objektima, a koje ne proističu iz njihovih unutrašnjih osobina, Serl naziva *statusnim funkcijama*, a činjenice koje nastaju dodeljivanjem ovakvih funkcija – *institucionalnim činjenicama* (Searle 2010a, Chapter 2, From Collective Intentionality to Institutional Facts: The Example of Money section).

Da bi nečemu bila dodeljena statusna funkcija u goreopisanom smislu, to dodeljivanje mora biti kolektivno. Otuda je sledeći važan pojam u Serlovoj ontologiji *kolektivna intencionalnost* (*collective intentionality*). Reč je o kolektivnoj usmerenost pojedinačnih mentalnih stanja prema objektima u svetu (Searle 2010a, Chapter 1, Collective Intentionality section). Da bismo pojednostavili ovu definiciju (uz rizik da se nešto od smisla izgubi), reći ćemo da je u pitanju sposobnost ljudi za kooperaciju. Serl smatra da je ova sposobnost biološki fenomen koji stvara društvenu realnost (Searle 2010a, Chapter 2, From Collective Intentionality to Institutional Facts: The Example of Money section, para. 1). Drugim rečima, sva društvena realnost nastaje zahvaljujući kolektivnoj usmerenosti ljudskog duha ka objektima iz spoljašnje realnosti. Ovom stavu bi se dalo prigovoriti to da društvenost nije specifično ljudski fenomen. I životinje su sposobne da kooperativno deluju (recimo: da love u čoporu), iz čega sledi da je kolektivna intencionalnost nužan, ali ne i dovoljan uslov za nastanak institucionalne realnosti.

Serl na ovaj prigovor odgovara ističući da ljudi imaju nešto što životinje nemaju, a što im omogućava specifično ljudske oblike socijalizacije. To nešto je jezik. Da bismo dodeljivali statusne funkcije neophodno je da posedujemo jezik. Serlova teorija govornih činova je kompleksna i ovde je nećemo detaljno izlagati. Za potrebe ovog rada dovoljno je reći da je ljudski jezik specifičan jer omogućava da se izrazi ne samo ono što je trenutno u percepciji subjekta, već i različita intencionalna stanja koja se tiču objekata koji nisu u njegovoj trenutnoj percepciji, ili možda uopšte ne postoje (Searle 2010b, 11–15). Posebnu vrstu govornih činova kojima se izražavaju intencionalna stanja uma koja za cilj imaju da naprave neku promenu u svetu, i koja, samim formulisanjem, to i uspevaju da učine, Serl naziva *deklaracijama* (*declarations*) (Searle 2010b, 69). Ovaj tip govornog čina naročito je važan jer se njime konstituišu institucionalne činjenice. Deklaracije imaju logičku strukturu (konstitutivnog) pravila: „X se ima smatrati Y u kontekstu C“ (Searle 2010b, 93–100). Sva institucionalna stvarnost nastaje reprezentacijama koje imaju ovu logičku strukturu. Tako, recimo, novac postoji samo zato što smo kolektivno prihvatili da se parče papira (X) ima smatrati novcem (Y) pod uslovom, (recimo) da ga je izdala centralna banka (C).

Zašto nam je potreban jezik da bismo nečemu pripisali statusnu funkciju? Zašto nije dovoljno da to možemo misliti? Serl kaže da je to zato što postoje jezički-zavisne misli (Searle 2010a, Chapter 3, Language-Dependent Thoughts and Language-Dependent Facts section). Drugim rečima, postoje misli koje ne možemo misliti a da nemamo jezik. Ne možemo misliti misao „X se ima smatrati Y u kontekstu C“, ako nemamo jezik da to izrazimo. „Pošto nivo pomeranja sa X na Y u kreiranju institucionalnih činjenica, nema svoje postojanje mimo reprezentacije, potreban nam je neki način da ga predstavimo. Ali ne postoji prirodan prelingvistički način da se to predstavi, jer Y element nema prirodne prelingvističke karakteristike izuzev elementa X, koje bi obezbedile sredstva za predstavljanje. Dakle, moramo imati reči ili druga simbolička sredstva da izvršimo prelaz sa X na Y status.“ (Searle 2010a, Chapter 3, Games and Institutional Reality section, para. 9). Dakle, jezik je neophodan u konstituisanju institucionalne realnosti jer institucionalna činjenica može postojati samo ukoliko je predstavljena kao postojeća. Ne postoji ništa u golim činjenicama što bi ih činilo novcem, parlamentom ili fudbalom.

Sada kada smo objasnili kako nastaju institucionalne činjenice, postavlja se pitanje zbog čega je ovo bitno. Serlov odgovor na to pitanje jeste da mi dodeljivanjem statusa određenim objektima zapravo tim objektima dodeljujemo ono što on naziva *deontičkim moćima* (*deontic powers*) (Searle 2010b, 8–9). U pitanju su različita ovlašćenja (pozitivne deontičke moći) i obaveze (negativne deontičke moći). Tako, na primer, institucija braka znači da svaki od supružnika ima određena prava u pogledu nasleđivanja onog drugog, ali i obavezu da ga izdržava kada ovaj nije u mogućnosti da privređuje (navodimo ovde, sasvim nenamerno, pravne obaveze i ovlašćenja, ne zaboravljajući da brak uređuju i običajne i moralne norme). Deontičke moći su važne jer predstavljaju razloge za delovanje nezavisne od naših želja (Searle 2010b, 9). Univerzitetski profesor možda baš i nije ranoranilac, ali predavanja na fakultetu počinju u 8 ujutru, a njegov status nosi određene negativne deontičke moći kao što je i obaveza da poštuje radno vreme. Pravno pravilo da na fakultetu mora biti u 8 ujutru, postaje nezavisni i isključujući razlog za delanje profesora, odnosno razlog da on u sebi suspenduje sve druge razloge koji mu govore da postupi suprotno od pravila. Ovi nezavisni i isključujući razlozi, odnosno deontičke moći, predstavljaju „lepak za društvo“. Društvo ne bi bilo moguće ukoliko bi jedina motivacija za delanje bila želja. Kada bi se ljudi ponašali kako žele a ne kako treba, nikakva koordinacija i kooperacija ne bi bila moguća jer ljudi ne bi mogli da stupaju u interakcije jedni sa drugima.

Za kraj ovog izlaganja o Serlovoj ontologiji vredi reći nešto i o Serlovom pojmu moći, jer će nam on biti značajan kada budemo govorili o pravu kao sredstvu za alokaciju moći u društvu. Serl moć definiše kao verovatnoću da će jedna strana u društvenom odnosu biti u poziciji da sprovede svoju volju uprkos eventualnom otporu.

Iz ovoga sledi da moć postoji i kada se ne praktikuje. Nije, dakle, reč o sociološkom pojmu moći. Serlova moć je uvek deontička moć, što znači da se sastoji iz razloga za akciju. Zbog toga je ona samo kapacitet, mogućnost (Searle 2010b, 145–146). Recimo, status vlasnika podrazumeva, pored ostalog, i obavezu drugih da se suzdrže od ometanja državnine na stvari koja je predmet vlasništva, ali i pravo vlasnika da tu stvar koristi. Međutim, vlasnik može biti i onaj ko nikada nije stanovao u kući koja je u njegovoj svojini. On ne prestaje biti vlasnikom zbog toga, niti gubi pravo korišćenja stana, jer deontička moć postoji i kada se ne upotrebljava. Da bi deontička moć postojala neophodno je da budu ispunjena dva uslova: 1. da je moguće identifikovati nameru da se moć praktikuje, 2. da je moguće identifikovati subjekta i objekta moći (Searle 2010b, 151–152).

Osim ovog opšteg pojma moći, Serl pominje i njen poseban vid, koji naziva *pozadinska moć* (*background*). To je moć koja nije kodifikovana, retko je eksplicitna i akteri su je najčešće nesvesni. On je definiše kao „set kapaciteta, dispozicija, tendencija, praksi itd. koji omogućavaju intencionalnosti da funkcioniše“ (Searle 2010b, 155). Mogli bismo reći da se radi o bazičnim ideološkim i vrednosnim uverenjima koja postoje u društvu i koja vrše pritisak na pojedinca, onako kako je još Dirkem opisao da to čine društvene činjenice. Problem sa ovim tipom moći jeste što on na prvi pogled ne ispunjava pomenuta dva uslova: postojanje namere i identifikaciju aktera u tom relacionom odnosu. Da bi rešio ovaj problem, Serl kaže da pozadinsku moć praktikuje svako nad svakim u društvu, odnosno da se u svakom pojedincu stiču i subjekat i objekat pozadinske moći (Searle 2010b, 160). „Tako da, ako delite pozadinske pretpostavke vašeg društva, onda ste u mogućnosti da praktikujete moć koja ide sa tim zajedničkim pretpostavkama. Vaš tretman ljudi koji imaju zabranjena mišljenja ili se upuštaju u nedopustiva ponašanja, je oblik praktikovanja moći (...) Ne govorim ovde o zakonskim sankcijama, nego o društvenom pritisku.“ (Searle 2010b, 157)

3. PRAVO KAO INSTITUCIONALNA ČINJENICA

U kakvoj je vezi rečeno sa pravom? Rekli bismo u dvostruko. Najpre, većina pomenutih institucija u savremenom društvu jesu pravne. Ako je nekad i bilo stvar običajnog regulisanja, danas je vlasništvo pravna kategorija. Pravne institucije su i novac, brak, akcionarsko društvo, predsednik države itd. Drugo, pravni sistem kao celina takođe je institucija. Ovo znači da vlasništvo, brak i druge pojedinačne pravne institucije, a naposljetku i sam pravni sistem, zavise od kolektivnog priznanja (kolektivne intencionalnosti). Tako vlasništvo nastaje kada ljudi kolektivno priznaju da pojedinci imaju pravo da neometano uživaju, koriste i raspolazu pokretnim i nepokretnim stvarima pod uslovom da su ih stekli na određeni način (Tamanaha

2017, 52). Pojedinačne institucije ovog tipa Mekormik naziva *institucije-uređenja* (MacCormick 2014, 63). Pojedinačne pravne institucije su i sudovi, tužilaštava, parlament i sl. U pitanju su *institucije-tela* koje nastaju kada ljudi kolektivno priznaju da određene organizacije imaju autoritet da stvaraju i primenjuju pravo (Tamanaha 2017, 52). Na kraju, „mreža organizacija sačinjena od položaja koji praktikuju kolektivno priznate statute sa pravnim moćima konstituiše pravni sistem“ (Tamanaha 2017, 52), što znači da je i pravni sistem kao celina institucija u navedenom smislu.

Iako i pojedinačne institucije zahtevaju kolektivno priznanje da bi postojale, da bi bile postojale *kao pravne*, dovoljno je da su ljudi prethodno kolektivno prihvatili širi sistem stvaranja i primene prava, odnosno ono što nazivamo *pravnim sistemom* (Tamanaha 2017, 53). Ovo znači da se proces nastanka institucije prava dešava kroz tri faze kolektivnog priznanja: 1. najpre ljudi kolektivno priznaju pojedinačne institucije tipa braka, vlasništva, parlamenta itd., 2. zatim priznaju zvaničnicima sistema moć da proglašavaju šta se ima smatrati pravom u toj zajednici, 3. na kraju sami zvaničnici sistema na osnovu dodeljenog im statusa uspostavljaju kriterijume za identifikaciju prava (Burazin 2022, 9). O ovom poslednjem je još Hart govorio. Naime, praksa zvaničnika sistema u pogledu toga šta se ima smatrati pravom u datom društvu konstituiše tzv. pravilo priznanja. Pravilo priznanja je set kriterijuma koji služi za identifikaciju pravnog pravila u jednom društvu (Hart 2013, 159–169). Ti kriterijumi mogu biti formalne prirode u kom slučaju govore o tome od strane kog organa i u kom postupku se stvaraju pravna pravila, i/ili sadržinske kada govore o supstantivnom kvalitetu koja pravila moraju imati da bi se kvalifikovala ko pravna (Hart 2013, 323–324). Uspostavljanjem pravila priznanja uspostavlja se pravni sistem. Iz rečenog sledi da nije dovoljno da relevantna većina u nekoj političkoj zajednici prihvati pojedinačne pravne institucije da bi postojao pravni sistem. Prihvatanje pojedinačnih pravnih institucija moglo bi dovesti do nastanka običajnog sistema, a ne pravnog (drugačije: Tamanaha 2017). Da bi ove pojedinačne institucije bile pravne, one moraju biti deo sistema koji nazivamo pravnim, što znači da je kolektivno priznanje institucije pravnog sistema nužan uslov postojanja ovih pojedinačnih institucija pravnim.

Da zaključimo: pravni sistem postoji samo onda kada je kolektivno priznat kao postojeći. Ovo ne znači, naravno, da samo kolektivno priznanje nije determinisano različitim spoljašnjim faktorima, od kojih su najvažniji oni društveni. Takođe, kolektivno priznanje institucije prava ne treba izjednačavati sa podrškom pravu u smislu vrednosne identifikacije sa njegovom sadržinom. Kako Serl kaže, kolektivno prihvatanje institucija može ići od entuzijastičnog odobravanja, pa sve do nevoljnog prihvatanja (Searle 2010b, 8).

Značaj teorija koje posmatraju pravo kao instituciju u navedenom smislu jeste taj što su pokazale svu zablude imperativnih i vountarističkih shvatanja prava. Naime, pravo ne nastaje „odozgo“, kao volja zakonodavca koja se, potom, nameće gra-

đanima. Ne samo da pravo ne nastaje kao nekakva pojedinačna zakonodavna volja, ono ne nastaje ni kao produkt kolektivne volje (što je često objašnjenje nastanka prava u savremenim demokratijama). Kako pravilno primećuje Mekormik, pre nego što se bilo kakva volja pripiše državi, njeni zvaničnici se već moraju ponašati u skladu sa tom voljom, odnosno: „volja koju pripisujemo državi posledica je a ne uzrok postojanja prava u pravnoj državi“ (MacCormick 2014, 331). Pravo prema institucionalnoj teoriji organski izrasta iz društva, priznanjem od strane većine u društvu. Istina, to priznanje se u pravnim sistemima dešava posredovano zvaničnicima sistema, odnosno prati nešto složeniju šemu od one koja je postojala u rudimentalnim (običajnim) normativnim sistemima. Dok su u običajnim normativnim sistemima postojala samo primarna pravila (pravila o ponašanju konačnih adresata), a ne i tzv. sekundarna pravila (pravila o identifikaciji, načinu promene i rešavanju sporova o primarnim pravilima), u savremenim političkim zajednicama zvaničnici sistema su ti koji formalno stvaraju i primenjuju pravo. Međutim, ne treba zaboraviti, da građani zvaničnicima sistema dodeljuju taj status, odnosno dodeljuju im deontičke moći za stvaranje i primenu prava. Iako se neka grupa u društvu može samostalno nametnuti kao vlast, ne možemo reći da ima institucionalni status, ukoliko nije kolektivno priznata od strane šire društvene zajednice.

4. MESTO SUSRETA SERLOVE SOCIJALNE ONTOLOGIJE I EMPIRIJSKIH PRAVNIH NAUKA³

Shvatanje prava kao institucije, u smislu u kojem Serl definiše ovaj pojam, otvara čitavo polje istraživanja za empirijske pravne nauke. Druge teorije prava, zbog prevelikog akcentovanja normativnog sastojka prava, nisu nudile ovoliko inspiracije za sociološko-pravna i druga empirijska istraživanja pravnog fenomena. U nastavku rada pokušaćemo da mapiramo neke od sociološko-pravnih tema za koje Serlova teorija može poslužiti kao paradigmatički okvir.

4.1. Pod kojim društvenim uslovima nastaje institucija prava?

Serlova teorija institucija je ontološka jer se bavi pitanjem na koji način postoji društvena realnost (preciznije, jedan njen deo – društvene institucije), kada konstatuje da ona postoji jer ljudi kolektivno dodeljuju statusne funkcije objektima.

---

3 Zbog višeznačne upotrebe termina „nauka“ koji se katkad koristi da označi sistem znanja o empirijski opazivim pojavama, a katkad kao pojam koji obuhvata i racionalne ali neempirijske (filozofske) discipline, odlučili smo da koristimo sintagmu „empirijske pravne nauke“, svesni da je za najveći broj naučnika ona pleonazam.

Ovo je analitički pristup koji kao takav ne može ništa reći o tome zašto nastaje konkretna društvena institucija. Uzmimo jedan od Serlovih omiljenih primera – novac. Papir određenog izgleda na kojem je ispisano „50 evra“, a koji zovemo novčanicom, vrši funkciju platežnog sredstva, ne zbog svojih fizičkih osobina, već zbog kolektivnog pripisivanja statusa platežnog sredstva tom parčetu papira. Kada je i zašto došlo do nastanka institucije novca, filozofske teorije poput Serlove nam ne mogu reći. To je prostor za društvenu nauku. Njen bi odgovor na pomenuto pitanje mogao biti: kada usled tehničko-tehnološkog napretka dođe do porasta proizvodnje, trampa postaje komplikovana (zbog poteškoće da se u konkretnoj razmeni ponuda i potražnja poklope), što dovodi do potrebe za univerzalnim sredstvom razmene (Menger 1892).

Kada govorimo o društvenim uslovima potrebnim za nastanak institucije prava, iskrsavaju dva pitanja: 1. pitanje nastanka pojedinačnih pravnih institucija, i 2. pitanje nastanka institucije pravnog sistema. Što se prvog tiče, ako prihvatimo da pojam prava poistovetimo sa pojmom pravnog sistema u smislu u kojem ga Hart definiše⁴, onda je uslov za postojanje pojedinačne institucije prava postojanje pravnog sistema: tek kada institucija vlasništva bude priznata kao deo šireg sistema pravnih institucija, možemo joj dodeliti epitet pravna. U odsustvu pravnog sistema, ovakve pojedinačne institucije mogu postojati (a najčešće i postoje), ali kao običajne. Naime, u običajnim sistemima mogu postojati institucije tipa vlasništva, braka ili nasleđa, ali u takvim društvima nedostaje kolektivno priznanje zvaničnika sa deontičkim moćima za stvaranje i primenu normi koje te institucije regulišu, pa ne možemo reći da je reč o pravnim institucijama.

U vezi sa navedenim, pitanjem uslova pod kojima nastaju pojedinačne pravne institucije bavile bi se odgovarajuće sociološke discipline, poput sociologije porodice, braka, rada, ekonomije itd. Od interesa za sociologiju prava bio bi, pre svega, nastanak pravnog sistema kao takvog, jer je on, kao što je rečeno, preduslov za pripisivanje statusa *pravna* pojedinačnoj društvenoj instituciji.

Na nivou paradigme, dva su moguća pristupa problemu društvenih uslova potrebnih za nastanak institucije pravnog sistema. Prvi, funkcionalistički, nastanak prava vezuje za činjenicu povećanja dinamičke gustine društva koja dovodi do toga da običajni i moralni normativni sistemi postaju nedovoljni da obezbede koordinaciju i kooperaciju u društvu. Naime, sa rastom populacije i povećanjem broja interakcija između ljudi dolazi do sve veće specijalizacije rada. Istovremeno, kolektivna svest koja je bila kohezivna sila u malim, nerazvijenim društvima, rastače se, a nauštrb nje počinje da jača individualna. Oba ova procesa podrivaju solidarnost i koheziju društva (Durkheim 2013, 201–220). Međutim, paradoksalno, složena po-

4 Pravo je sistem primarnih i sekundarnih normi.

dela rada koja vodi sve većoj atomizaciji i individuaciji pojedinca i time rastakanju postojaće (mehaničke) solidarnosti (Durkheim 2013, 57–84), istovremeno postaje novi faktor integracije. Naime, u društvima sa visoko specijalizovanom podelom rada, pojedinci u procesu proizvodnje zavise jedni od drugih. To znači da je u složenim društvima upravo podela rada postaje osnov nove solidarnosti, koju Dirkem naziva *organskom* (Durkheim 2013, 88–103).

Suprotan pogled na nastanak institucije pravnog sistema dobija se iz konfliktne perspektive. Tako, prema klasičnom marksističkom učenju pravo nastaje u onom istorijskom trenutku u kojem, kao posledica nastanka privatne svojine, dolazi do raslojavanja društva. Naime, u primitivnim društvima u kojima postoji rudimentarna podela rada (na osnovu pola i starosti), ne postoji privatna svojina. Ovo iz razloga što u takvim društvima, zbog nedovoljno razvijene proizvodnje, dobara ima tek toliko da se namire osnovne potrebe članova društva. Sa tehničko-tehnološkim napretkom proizvodnja postaje veća i pojavljuju se prvi viškovi, koje jedna grupa u društvu počinje da prisvaja. Tako nastaje zametak onoga što će kasnije postati klase. Da bi održala svoj hegemoni položaj i nastavila da drži u pokornosti nižu klasu, ekonomski dominantna klasa koristi se svim sredstvima (politikom, ideologijom, umetnošću, religijom). Ipak, najvažnije sredstvo za održanje poretka kojim vladajuća klasa konzervira svoj hegemoni položaj jeste upravo pravo, koje zahvaljujući monopolu fizičke prinude sprovodi država (Trevino 2017, Part 4).

Marksistička teorija prava, koja je ispravno kritikovala funkcionalističko objašnjenje kao utopijsko, jednostrano i ideološko (zbog njegovog fokusa na stabilnost, harmoniju i konsenzus), zapada u drugačiji problem: kako objasniti stabilnost klasnih društava uprkos njihovom unutrašnjem antagonizmu? Odnosno, rečima pravne nauke: kako objasniti opšte dobrovoljno pokoravanje pravu uprkos tome što ono štiti klasni, a ne opšti interes? Ovom pitanju ćemo se vratiti kasnije. Za sad ćemo samo podsetiti na to da je konfliktna teorija u varijanti Georga Zimela (Georg Simmel) napustila marksističku tezu o klasnoj opresiji, i zamenila je tezom o sukobu interesa. U ovoj verziji konfliktne teorije konflikt se smatra normalnim i neizbežnim aspektom svakog društva, i on je uvek relacioni. Za Zimela nema reči o nametanju prava silom: pravo je moguće samo onda kada podređena klasa u društvu prećutno prihvata njegova pravila (Trevino 2017, Part 8, Conflict Theory chapter, Simmel, Conflict, and the Law section). I zaista, ovo se zdravorazumski čini bližim istini, jer bi u slučaju neprihvatanja prava od strane većine u društvu, represivni mehanizam države morao stalno biti u funkciji, što znamo da nikada nije bio slučaj i što, verovatno, osim u teoriji, nije ni moguće. Dakle, neki nivo dobrovoljnog prihvatanja prava je nužan. Ovo nas vraća na početak, na Serlovu tvrdnju o tome da institucija postoji utoliko što ljudi kolektivno priznaju da postoji. Izgleda da, naposljetku, i funkcionalistička i konfliktna objašnjenja nastanka prava podrazumevaju

neki nivo prihvatanja prava od strane većine u društvu, i da u tom smislu nisu u suprotnosti sa Serlovom teorijom. U vezi sa tim, sledeće pitanje koje se nameće je: Ko je ta „većina“ u društvu čijim se priznanjem konstituše institucija prava?

4.2. Čije priznanje konstituše instituciju prava?

Kao što je već rečeno, da bi institucija prava nastala, kolektivno priznanje, odnosno kolektivno dodeljivanje statusnih funkcija, treba da se desi na tri nivoa. Najpre većina u društvu treba da prizna pojedinačne pravne institucije. Zatim je potrebno da većina dodeli status zvaničnika sistema određenim licima. Na kraju, zvaničnici sistema na osnovu dodeljenog im statusa, odnosno deontičkih moći koje iz njega proizilaze, proglašavaju šta se ima smatrati pravom u datoj političkoj zajednici. Kod većine teoretičara, pak, ova šema procesa kolektivnog priznanja institucije prava je uprošćena – uobičajeno se smatra da se pomenuta tri nivoa preklapaju. Međutim, sociologija prava potvrdila je da ovo nije slučaj. Naime, istraživanja pokazuju da se norme tzv. zvaničnog prava često razlikuju od normi prema kojima se ljudi u svakodnevnom životu ponašaju, što znači da se prvi i treći nivo nastanka institucije pravnog sistema ne preklapaju nužno.

Još je 1912. godine Eugen Erlich (Eugen Ehrlich) skovao termin „živo pravo“ (*das lebende Recht*) kako bi označio nezvanične (običajne) sisteme pravila koji oblikuju svakodnevni život ljudi, i koje se mogu razlikovati od normi koje primenjuje država (Ehrlich, 1986). Danas je ovaj pojam centralni u savremenim studijama pravne svesti, koje za cilj imaju da razumeju subjektivne predstave ljudi o pravu, i način na koji iskustva ljudi iz svakodnevnog života oblikuju te predstave (Cowan 2004, 929). Za razliku od prve generacije studija o pravnoj svesti (tzv. KOL /Knowledge and Opinion about Law/ studije), koje su nastojale da izmere nivoe znanja o pravu i nivoe podrške pravu (Campbell et al. 1973), ove savremene studije pravne svesti koriste kvalitativne metode poput dubinskog intervjua sa ciljem, ne da saznaju šta ljudi misle o zvaničnom pravu, već da otkriju njihov subjektivni pojam prava (Bezbradica 2023, 4–8). Ovakav interpretativni pristup temelji se na stavu da pravo nije (samo) spoljašnja struktura (društvena činjenica) koja oblikuje ponašanje pojedinca, već da je reč o pojavi čije se značenje formuliše u interakciji (Ewick, Silbey 2014).

Istraživanja subjektivnih predstava o pravu omogućila su mnogo precizniji uvid u nivoe otuđenosti građana od zvaničnog prava, nego što su to bile u mogućnosti da učine KOL studije. Rezultati ukazuju na to da je jaz između normi po kojima se ljudi ponašaju i zvaničnog prava naročito velik u postkolonijalnim društvima. U ruralnim delovima Afrike, Azije, Bliskog istoka i Pacifika 80 procenata stanovništva sporove ne rešava pred državnim sudovima, već pred lokalnim (običajnim) tribunalima (Tamanaha 2017, 56). Tako nešto ne čudi, s obzirom na

to da u tim društvima pravni sistem nije iznikao organski iz postojećih društvenih normi. Ono što, pak, iznenađuje, jesu rezultati novih istraživanja koji pokazuju da se značajni nivoi otuđenosti od prava mogu detektovati i u onim pravnim kulturama u kojima je tradicionalno meren visok stepen poverenja u pravo i visok stepen poslušnosti zakonu. Tako je Mark Hertog (Marc Hertogh) utvrdio da u Holandiji, koja važi za zemlju sa visokim legitimitetom prava (Blankenburg, Bruinsma 1994, 76), pre postoji „nevoljna tolerancija“, nego podrška pravu (Hertogh 2018). Nivoi otuđenosti od prava u zemljama poput Holandije svakako nisu na nivou koji bi mogao uticati na stabilnost društva, ali Hertog ukazuje na to da je bitno iznaći odgovarajuću metodologiju za merenje ove pojave, jer iako spor i postupan, proces otuđivanja od prava značajan je, jer u krajnjoj instanci vodi gubitku legitimiteta prava. Naime, što se ljudi manje identifikuju sa pravom, to se manje osećaju obaveznim da se u skladu sa njim ponašaju (Hertogh 2018, Part 3, Chapter 8, Revisiting the Cases section).

Pomenuti nalazi studija pravne svesti vode opštem zaključku da, ne samo da je postojanje pravnog sistema važno za postojanje pojedinačnih institucija prava, nego važi i obratno: kolektivno priznanje pojedinačnih pravnih institucija od značaja je za postojanje institucije pravnog sistema. Naime, možda je konceptualno moguć pravni poredak u kojem su pravne institucije koje zvaničnici sistema prihvataju različite od onog što građani doživljavaju kao pravo, ali je malo verovatno da bi takav pravni poredak bio efikasan i da bi mogao opstati. Moguće je da bi se takav poredak mogao održati neki kraći period sa osloncem na prinudu, ali za trajanje prava potreban je određeni nivo preklapanja između institucija „zvaničnog prava“ (onih kojima su zvaničnici sistema dodelili taj status) i onih koje građani u prihvataju. Drugačije rečeno, neki nivo legitimiteta prava mora postojati. Ovome u prilog govore i empirijske studije koje istražuju usklađenost ponašanja sa pravom. Počev od čuvene studije Toma Tajlera (Tom Tyler) iz 1990. godine (Tyler 2021), serije istraživanja su pokazale da najjači efekat na poštovanje prava ima legitimitet prava i njegovih institucija. Suprotno tradicionalnom uverenju da pravo motiviše strahom od sankcije, u ovim studijama nije nađen značajniji efekat straha od sankcije na poštovanje prava (Tyler 2009, 309). Ovi nalazi su značajni za praksu jer pokazuju da postoji efikasniji i za društvo jeftiniji način regulacije ponašanja, od pretnje prinudom. Naime, države koje se oslanjaju na strategiju društvene regulacije odvrćanjem sankcijom, ulažu ogromne resurse ne samo u uspostavljanje i održavanje sistema za kažnjavanje, već i u sredstva i strategije za proizvodnju i održavanje straha od sankcije kod ljudi. Ukoliko se, pak, ljudi u skladu sa pravom ponašaju jer veruju da pravne institucije „zaslužuju“ da stvaraju i primenjuju pravo, to dovodi do samoregulacije ponašanja i posledično smanjuje potrebu za spoljašnjim usmeravanjem ponašanja putem prinude.

Empirijske studije koje pokazuju značaj legitimiteta za efikasno funkcionisanje prava, zapravo su dokaz da nije dovoljno samo da zvaničnici sistema prihvataju pravo, kako je još Hart tvrdio (2013), već da je važno da to čine i krajnji adresati pravnih normi. Od nivoa legitimiteta prava zavisiće njegova efikasnost, a efikasnost je uslov važenja prava čak i prema mišljenju najtvrdih normativista poput Kelzena. Ovo otvara dodatna pitanja od interesa za empirijske društvene nauke. Jedno od njih je pitanje osnova legitimiteta prava, odnosno pitanje zbog čega ljudi doživljavaju pravo legitimnim, čemu smatramo, nije ukazana dovoljna pažnja.

4.3. Kakav je socio-psihološki mehanizam kolektivnog priznanja prava?

Kada smo se u odeljku 4.1. pokušali da odgovorimo na pitanje nastanka institucije prava, to smo činili iz makro-sociološke perspektive. Pravo smo tada posmatrali kao strukturu koja se u odnosu na pojedinca pojavljuje kao spoljašnja činjenica koja oblikuje njegovo ponašanje. Moguće je zauzeti i drugačiju perspektivu, te pravo posmatrati kao konstrukt, odnosno kao proizvod interakcije pojedinaca. Pri tome ne treba zaboraviti da se ove dve perspektive ne isključuju, jer su struktura i delanje međuzavisni (Giddens, 2013). Pravo oblikuje ponašanje pojedinaca u društvu, bivajući istovremeno i proizvodom njihove interakcije. U ovom odeljku problematizovaćemo isto pitanje kao u odeljku 4.1, ali na mikro društvenom nivou.

Iako se nije bavio empirijskom pravnom naukom, Mekormik u svom delu iz opšte jurisprudencije daje model koji može poslužiti kao objašnjenje kako na mikro društvenom (interakcijskom) nivou izgleda proces kolektivnog priznanja pravne institucije, a koji bi mogao poslužiti za deriviranje hipoteza za empirijska istraživanja. Naime, Mekormik na primeru prakse čekanja u redu pokazuje da u osnovi svih normativnih praksi stoji dobrovoljno prihvatanje pravila od strane grupe, te da u objašnjenju normativnosti nema mesta za voluntarizam. Čekanje u redu, praksa koju poznaje skoro svako društvo, fascinantna je fenomen jer je reč o situaciji u kojoj ljudi bez ikakvog prethodnog dogovora odlučuju da ne preteču jedni druge dok čekaju ispred blagajne, na autobuskoj stanici ili pred ulazom u poštu. Ako pored toga zamislimo da u opisanim situacijama nema ni redara koji kontroliše pravila o poštovanju reda, pojava postaje još intrigantnija. Naime, pred našim očima, svakog dana, dešava se jedna uspešna kolektivna praksa (uvek je moguće da neko preskoči red, ali to je uobičajeno izuzetak, i to izuzetak koji prati osuda) koja, niti je sporazumna (u uobičajenom smislu te reči), niti je iznuđena prinudom (MacCormick 2014, 33–42). Kako objasniti ovako nešto? Mekormik kaže da ovakvi neformalni poreci nastaju zato što ljudi imaju uzajamna očekivanja o tome šta treba činiti u određenoj situaciji (2014, 38). Drugim rečima, ljudi ne preteču jedni druge dok čekaju u redu

zato što veruju da i drugi koji čekaju u redu imaju isto mišljenje i ista očekivanja o tome kako se treba ponašati u toj situaciji. Upravo ova uzajamna očekivanja formiraju neformalno pravilo o zabrani preskakanja reda. Tako normativni poredak postoji svuda gde se „prećutne norme zaista uglavnom slede i poštuju bez ijednog drugog elementa nadzora, usmeravanja ili izvršenja, osim onoga koji čini poredak (ne nužno opšteg i izraženog) normativnog mišljenja koji dele oni koju interaguju“ (MacCormick 2014, 39). Istina, ova uzajamna očekivanja temelje se uvek na nekoj dubljoj ideji koja postoji u društvu (MacCormick 2014, 37). U navedenom primeru prakse čekanja u redu, u pitanju bi bila ideja egalitarizma (svi ljudi su jednaki, zato nema povlašćenih kojima je dozvoljeno da pretiču).

Rečeno nam pomaže da razumemo nastanak pojedinačnih pravnih institucija. No, ove bi institucije, kao što je već rečeno, ostale neformalne ukoliko ne bi bile deo nečega što zovemo pravnim poretkom. Može li se na sličan način, iz interakcionističkog ugla, objasniti i nastanak pravnog poretka?

U odeljku 4.1 ovog rada pomenuli smo da je jedno moguće objašnjenje nastanka institucije prava ono koje ga dovodi u vezu sa povećanjem dinamičke gustine društva i slabljenjem kolektivne svesti, u kojim uslovima običajni i moralni normativni poreci postaju nedovoljni da regulišu ponašanje članova društva. Kompleksna društva sa velikim brojem članova i enormno velikim brojem interakcija, povezana interesom a ne zajedničkim vrednostima, zahtevaju regulaciju uz pomoć formalnih pravila (prava). Ipak, jasno je da povećanje dinamičke gustine ne može direktno da utiče na nastanak prava. Direktni uzrok za nastanak prava u ovim promenjenim društvenim okolnostima treba tražiti na mikro planu, odnosno na nivou interakcije među pojedincima u društvu. U tom smislu, mislimo da Lumanova (Niklas Luhmann) teorija može ponuditi objašnjenje načina na koji interakcijske prakse stvaraju pravne norme, koje onda povratno koordiniraju te prakse.

Prema Lumanu direktni uzrok nastanka prava je nesigurnost očekivanja koja postoji u kompleksnim društvima koje karakteriše mnogo interakcija. Kompleksnost sveta iziskuje da se bira između velikog broja mogućnosti, a gde je veliki broj mogućnosti tu postoji i veliki rizik od pogrešnog izbora. Pojedinaac se sa ovom vrstom neizvesnosti nosi tako što koristi psihološki mehanizam očekivanja (Luhmann 2014, 25). Čovek, recimo, očekuje da jutro dolazi nakon noći. Spram tog očekivanja on donosi određene odluke, odnosno pravi određene izbore. Šansa da u pomenutom slučaju njegovo očekivanje bude iznevereno je mala, jer se očekivanje tiče činjenice koja je proizvod prirodnih zakona koji su nepromenjivi. Luman ovo naziva *prostom kontigentošću* (Luhmann 2014, 26). Kada je reč o interakciji, ne možemo tako lako i sa velikom verovatnoćom predvideti ponašanje Drugog. Razlog je dvostruk. Najpre, Drugi je svesno biće čija ponašanja nisu puka reakcija na spoljne podražaje. Osim toga, ponašanje Drugog zavisi i od njegovih očekivanja našeg

ponašanja. Naime, kada odabiramo kako ćemo se ponašati u nekoj interakciji, mi uvek uzimamo u obzir i očekivanja koja drugi ljudi imaju od nas. Dakle, međuljudsku interakciju uvek karakteriše tzv. *dupla kontigentnost*, odnosno *očekivanje očekivanja*. U jednostavnim društvima male dinamičke gustine sa jakom kolektivnom svešću, očekivanja koje drugi imaju od nas nije teško proceniti jer ljudi imaju slične stavove, uverenja, običaje, vrednosti. U kompleksnim društvima koja se temelje na organskoj solidarnosti, oslanjanje na psihološke strategije i zajednički moral u proceni očekivanja je nedovoljno. Zato se u toj tački razvoja društva javlja potreba za spoljašnjom strukturom koja će pojedincu reći šta su očekivanja drugih od njega. Ta spoljašnja struktura je pravo. Naime, pravila čine suvišnim očekivanja (Luhmann 2014, 30). U tom smislu treba shvatiti Lumanovu tvrdnju da pravo predstavlja „generalizovana normativna ponašajna očekivanja“. Ono nudi putokaz u vezi sa tim šta su očekivanja drugih od nas. Pravo ovo čini tako što koristi iskustvo okončanih nerazumevanja proisteklih iz interakcije, kao standarde za pomoć ljudima da odrede šta su tuđa očekivanja od njih kako bi u budućnosti izbegli razočaranja (Trevino 2017, Part 7, Luhmann's Neofunctionalist Sociology of Law section). Na taj način obezbeđujući sigurnost, ne ishoda, već očekivanja, čime zapravo čini mogućom interakciju u kompleksnim društvima.

Možemo zaključiti da Mekormikova teorija nudi hipotezu o socio-psihološkom mehanizmu nastanka pojedinačnih institucija, kada kaže da one nastaju usled postojanja uzajamnih uverenja o tome šta treba činiti u određenoj situaciji. Sa druge strane, Lumanova teorija o pravu kao generalizovanim ponašajnim očekivanjima, iz iste mikro perspektive objašnjava nastanak institucije pravnog sistema: pravni sistem nastaje onda kada pomenuta uzajamna uverenja, zbog nedovoljno jake zajedničke ideološke podloge (kolektivne svesti), nisu dovoljna da obezbede koordinaciju.

4.4. Kako se kolektivno priznanje održava?

Kada Serl kaže da je dodeljivanje statusnih funkcija objektima iz spoljašnje realnosti rezultat kolektivne intencionalnosti, to se može razumeti na način da je za nastanak institucionalnih činjenica potreban svesni odnos pojedinaca prema konstitutivnim i regulativnim pravilima koja čine instituciju. Ipak, on kaže da ovo nije slučaj, i da većina ljudi većinu institucija prihvata bez svesti o njihovoj ontologiji (Searle 2010a, Constitutive Rules: X counts as Y in C section). Na prvi pogled deluje da je teško pomiriti ovakav odnos individualne svesti prema pravilima i shvatanje da intencionalnost karakteriše kolektivnu svesti. Drugim rečima, pošto institucija postoji sve dok kolektiv drži da ona postoji, i pošto se pojedinačni čovek ne mora prema tome odnositi svesno, postavlja se pitanje načina na koji se kolektivno priznanje održava tokom vremena.

Serlova tvrdnja da većina ljudi ne razmišlja svesno o pravilima koja tvore instituciju, najbolje se vidi na primeru prava. Kako Mekormik kaže: iako su pravila ta koja kreditnim karticama daju egzistenciju, činjenica je da ih ljudi koriste ne razmišljajući svesno o pravilima koja čine instituciju bankarskog kredita. Oni znaju kako da koriste svoju karticu, znaju njen PIN, znaju koliki im je dug prema banci i u kojim rokovima treba da ga otplate. „Sistem deluje zato što ljudi o pravilima ne razmišljaju, a stekli su rutine koje im omogućavaju da tu finansijsko-pravnu pogodnost bez preteranog razmišljanja koriste (MacCormick 2014, 103).“

Izgleda da je navika važnija za postojanje prava nego što se ranije mislilo. Hart je, recimo, smatrao da je specifičnost društvenih pravila, u koja spadaju i pravna, u tome što pojedinci prema pravilu imaju tzv. kritički misaoni stav, odnosno psihološki odnos prihvatanja, te da je upravo to ono što društveno pravilo razlikuje od puke navike (Hart 2013, 116). Ovo je, inače, bila centralna tačka Hartove kritike Ostinove imperativne teorije. Ostin je pravo definisao kao zapovest suverena kojoj se većina ljudi većinu vremena pokorava po navici. Hart je smatrao da se pravo ne može do kraja objasniti ukoliko se definiše samo uz pomoć spolja opazivih karakteristika, kao što je jednoobrazno ponašanje po navici. Puka usaglašenost ponašanja članova zajednice govori nam o postojanju pravilnosti, ali ne i o postojanju pravila. Da bi pravilo postojalo potrebno je da se ljudi prema ponašanju koje opisuje pravilo odnose kao prema opštem standardu čije se poštovanje zahteva od članova grupe, i gde se svako ponašanje suprotno pravilu smatra greškom (Hart 2013, 115).

Mekormikove opservacije svakodnevnih pravnih praksi dovode u sumnju Hartovu tvrdnju. Ne samo da izgleda da pravo postoji uprkos nepostojanju svesti o pravilima, već bi neki rekli da postoji upravo zbog nedostatka te svesti. Ostin, recimo, tvrdi da, ukoliko želimo stabilnost pravnog poretka, ne treba da tražimo stanovništvo koje razmišlja kritički, već ono koje se pravu pokorava iz navike (MacCormick 2014, 103). Iako je ovakav stav verovatno posledica Ostinovih reakcionarnih ideoloških pogleda, izgleda da u njemu ima i nešto od istine. Naime, premda deluje da je poželjno da se ljudi ponašaju u skladu sa pravom upravo iz svesti o postojanju pravila, teško je zamisliti da bi jedan pravni poredak mogao biti efikasan ukoliko bi postavio ovakav zahtev pred svoje građane. Osim toga, kognitivna psihologija potvrđuje Mekormikovu tvrdnju da je navika bitnija za postojanje prava od samih pravila. Naime, učenje novih veština zaista započinje učenjem pravila. Ta su pravila u početku u domenu svesnog. Međutim, kako čovek vremenom ovladava veštinom, tako se pravilo potiskuje u nesvesno, a ostaje eksplicitan jedino njegov ponašajni aspekt. Razlog je taj što način na koji mozak funkcioniše zahteva potiskivanje pravila, jer se tako svesni um se oslobađa za manje rutinske stvari, kao što je planiranje (MacCormick 2014, 102).

Dakle, bez pravila svakodnevni život je nemoguć, ali to ne znači da se ljudi prema njima odnose svesno. Većina ponašanja u skladu sa pravilima rutinizovana je i nesvesna. To je ono što olakšava život. Ljudi pravila najčešće postaju svesni tek onda kada ih neko dovede u pitanje (MacCormick 2014, 104). Ponašanje u skladu sa navikom je ono što održava institucije, a prisustvo navike upravo je dokaz postojanja pravila. Tako posmatrano, Hartova kritika Ostina izgleda preterana.

4.5. Kakva je priroda moći koje prenose statusne funkcije?

Kao što je rečeno u delu rada u kojem su prikazane osnovne postavke Serlove teorije, statusne funkcije su prenosioci moći u društvu. Vršiti određenu funkciju na osnovu kolektivno priznatog statusa znači raspolagati određenim ovlašćenjima, odnosno obavezama, koje proističu iz tog statusa. Ova ovlašćenja i obaveze Serl naziva deontičkim moćima. Imati status predsednika republike znači imati pravo veta na zakone koje izglasa parlament, ali i dužnost raspuštanja parlamenta koji nije sposoban da konstituiše vladu. Važno je podsetiti na to da je deontička moć uvek moć u potenciji – nije neophodno da se praktikuje da bi postojala. Predsednik republike ne mora nikada iskoristiti veto, ali zbog te činjenice on ne gubi to pravo, niti gubi status predsednika. Pomenuta pozitivna i negativna deontologija koja se vezuje za status predsednika republike je eksplicitna (najčešće zapisana u ustavu), većini u društvu poznata i ljudi se prema njoj odnose svesno. Ne treba, pak, zaboraviti Serlov stav da su ove eksplicitne deontičke moći zavisne su od tzv. pozadinske moći, koja je skup vrednosti i uverenja koje ljudi socijalizacijom usvajaju. Tako ljudi u političkim uređenjima u kojima postoji opisana institucija predsednika republike u osnovi imaju internalizovane vrednosti liberalne demokratije. Bez ove ideološke pozadine, ne bi bilo moguće postojanje institucije predsednika republike sa pomenutim ovlašćenjima i obavezama.

Kao što vidimo, pojam moći koji Serla interesuje nije sociološki. Za njega je sva moć u društvu deontička. Interesantno je da ovo vredi i za političku moć, pod kojom Serl podrazumeva moć države, koju naziva „ultimativnom institucionalnom strukturom“, jer zahvaljujući monopolu fizičke prinude kontroliše prirodu svih institucija u društvu (Searle 2010b, 161). Upravo u ovoj tački Serlova teorija zapada u kontradikciju. Naime, čini se nemogućim da istovremeno bude istinita tvrdnja da društvene institucije nastaju „odozdo“ (kolektivnim priznanjem statusnih funkcija), i tvrdnja da država prinudom kontroliše institucije. I sam Serl priznaje da ovde postoji napetost: „Paradoks političkog je ovakav: za funkcioniranje političkog sistema mora postojati priznavanje ili prihvatanje skupa statusnih funkcija dovoljnog broja članova grupe koji dele kolektivnu intencionalnost. Ali, uopšteno, politički sistem koji utvrđuje statusne funkcije može delovati samo ako je podržan pretnjom oružanim nasiljem. Ova odlika razlikuje vlade od crkve, univerziteta, ski-klubova i orke-

stara. Razlog zašto državna vlast može ustrajati kao krajnji sistem statusnih funkcija je zato što održava konstantnu pretnju fizičkom silom.“ (Searle 2010b, 163) Kako je moguće da institucije, uključujući i pravne, nastaju kolektivnim priznanjem, a da istovremeno država prinudom mora da obezbedi njihovu egzistenciju? Prevedeno na pojmovnik jurisprudencije: da li ovo znači vraćanje na voluntarizam i imperativnu teoriju prava?

Ako ostavimo po strani pitanje da li je prinuda nužni element pojma prava, ostaje nesporno da pravo u većini slučajeva jeste praćeno državnim sankcijom. Takođe, očigledno je da nijedan pravni poredak ne može opstati dugo samo zahvaljujući prinudi, već da mora obezbediti određeni nivo legitimiteta ukoliko hoće da traje. Međutim, čak i kada postoji visok nivo dobrovoljnog počinjanja pravnim normama, prinuda ostaje sredstvo za usmeravanje ponašanja neposlušne manjine. Bez obzira na to što je prinuda krajnje i tek povremeno korišćeno sredstvo za regulisanje ponašanja, u kontekstu pomenute Serlove tvrdnje da sve institucije nastaju kolektivnim priznanjem, potrebno je objasniti odakle prinudnost crpi legitimitet. Za objašnjenje ovoga neophodno je izmestiti se iz socijalne ontologije u polje sociologije, te zapitati čije interese pravo štiti.

Ukoliko bi pravo štitilo opštedruštvene interese prinuda bi bila izlišna jer nema potrebe silom nametati nekome nešto što je u njegovom interesu. Ne samo logika, nego i empirijska sociološka istraživanja potvrđuju da pravo, makar u delu, štiti interese dominantne grupe u društvu. Grupa može dominirati na osnovu svog ekonomskog položaja, ali i roda, rase, vere itd. U tom kontekstu država i pravo pojavljuju se kao sredstvo za kontrolu sukoba interesa dominantne i potčinjene grupe u društvu. Ta kontrola je uvek u interesu dominantne grupe. Ona je način da dominantna grupa zadrži svoj hegemoni položaj u društvu. Ukoliko prihvatimo ovu konfliktnu poziciju koja društvo vidi kao antagonističko a pravo kao sredstvo za zaštitu parcijalnih interesa, onda je jedini način da se reši tenzija između Serlove teze o kolektivnom priznanju institucija i prinudnosti prava, da se kaže da većina u društvu prihvata da država u slučaju nepoštovanja pravnih normi može primeniti prinudu nad svojim građanima. No, i dalje nije jasno zašto bi deo društva prihvatio prinudno sprovođenje normi koje nisu u njegovom interesu.

Objašnjenje legitimnosti prava kao prinudnog poretka, uz očuvanje konfliktne perspektive, moguće je uvođenjem Gramšijevog (Antonio Gramsci) koncepta kulturne hegemonije (Gramsci, 2011). Ovaj izvorno marksistički koncept jedno vreme bio je centralna tema *kritičkih pravnih studija* (*critical legal studies*). Danas je popularan među *law and society* autorima, ali shvaćen uže nego kod Gramšija. Naime, dok je Gramšijev koncept hegemonije bio sveobuhvatan i jedinstven, danas se uglavnom govori o hegemoniji unutar posebnih, recimo rasnih ili rodnih odnosa (Litowitz 2000, 515–516). Prema izvornom (Gramšijevom) shvatanju, kulturna hegemonija odnosi se

na nametanje uverenja, percepcije, vrednosti i praksi vladajuće klase čitavom društvu, odnosno lažno predstavljanje ideologije vladajuće klase kao univerzalne. Nametanje se ne dešava samo prinudnim aktima, već pre svega kontrolom privatne sfere života. Ova kontrola je suptilna jer, za razliku od fizičke prinude kojom je moguće kontrolisati spoljašnje radnje, podrazumeva kolonizaciju unutrašnjeg sveta čoveka kroz primarnu i sekundarnu socijalizaciju (Litowitz 2000, 524). Na ovaj način potčinjena grupa internalizuje vrednosti dominantne grupe i počinje da se ponaša u skladu sa njima, nesvesna njihove nepravednosti i svog opresivnog položaja (Litowitz 2000, 515).

Pojam kulturne hegemonije u izvesnom smislu odgovara onome što Serl naziva pozadinskom moći. Oba pojma odnose se na ono što u govornom jeziku nazivamo „društvenim pritiskom“, a koji se manifestuje kroz internalizovane vrednosti šireg društva. Razlika je što Gramši smatra da toj mreži pozadinskih uverenja treba da pristupimo sa kritikom odnosno da u njoj prepoznamo ideologiju.

Prihvatanje ideologije dominantne grupe stvara neophodni preduslov za prihvatanje pojedinačnih institucija. Vratimo se na prethodno pomenuti primer sa predsednikom republike. Institucionalna činjenica predsednika republike nastaje dodeljivanjem statusne funkcije određenom licu kroz konstitutivno pravilo koje glasi: „Onaj ko dobije većinu glasova birača na slobodnim i neposrednim izborima smatraće se predsednikom republike“. Međutim, preduslov za nastanak ove institucionalne činjenice je prihvatanje pozadinske ideologije liberalne demokratije. Bez prihvatanja načela i vrednosti na kojima se temelji ova politička ideologija, a to su jednakost i participacija u političkom odlučivanju, ne bi bilo ni prihvatanja pravila da samo onaj koji dobije većinu glasova građana postaje predsednik. Ukoliko bi u društvu vladale autokratske vrednosti, konstitutivno pravilo dodelilo bi status predsednika nasledniku prethodnog.

Možemo zaključiti da je Serlov pojam pozadinske moći koristan za razumevanje dobrovoljnog pokoravanja pravu ukoliko ga dovedemo u vezu sa pojmom kulturne hegemonije. Hegemone grupe u društvu nameću svoju pozadinsku ideologiju koja im omogućava da konkretne zakone i odluke koji nisu u interesu većine, primenjuju sa minimalnim osloncem na prinudu. Vredi više puta istaći da se ovaj proces nametanja vladajuće ideologije (koja kao takva predstavlja, ako ne lažnu, onda makar parcijalnu svest), završava dubokom internalizacijom njenih normi i vrednosti od strane onih koji su u potčinjenom položaju. Ovo znači ne samo da se najveći broj ljudi u društvu ponaša u skladu sa tim normama i vrednostima, nego i da se vrednosno identifikuje sa njima. U tom smislu tačna je Altiserova (Louis Althusser) tvrdnja da vladajuća ideologija postaje deo identiteta svakog pojedinca u društvu i pre nego što se on rodi, i da je „pojedinaac formiran kao (slobodni) subjekat da bi se slobodno potčinio zapovestima Subjekta, odnosno da bi (slobodno) prihvatio svoju potčinjenost, tj. da bi gestove i radnje potčinjavanja činio sam.“ (Althusser 2001, 123). Ipak, ostaje u društvu manjina za koju se pra-

vo pojavljuje kao tuđe, neprijateljsko i opresivno, iz razloga slabe internalizacije vrednosti „pozadinske“ ideologije.

Iz rečenog je jasno da dodeljivanju deontičkih moći prethode realni odnosi moći u društvu. Ovi realni odnosi moći koji ontološki predstavljaju „gole (društvene) činjenice“, oblikuju institucionalnu realnost. Dakle, sociološki posmatrano, društvena moć ne proističe iz institucija, već obrnuto. Realni odnosi moći u društvu dobijaju svoj izraz u institucijama, čime se konzervira postojeće stanje. Upravo je ovaj odnos između realne moći i deontologije koju nosi pravo predmet izučavanja sociološko-pravne škole pod nazivom *kritičke pravne studije* (*critical legal studies*). Osim pitanja interesa koje pravo štiti a koje su centralna tema ove škole misli, rečeno otvara još neke teme kojima je, mislimo, posvećeno nedovoljno pažnje: pitanje načina na koji se vrednosti koje pravo štiti (uključujući i samu vrednost prava) internalizuju, pitanje u kojoj meri se različite grupe u društvu identifikuju sa vrednostima koje pravo štiti, pitanje u kojoj meri pravo doprinosi ukupnoj socijalizaciji, itd.

5. ZAKLJUČAK

Pravo je društvena činjenica, ali specifična – institucionalna. Institucionalne činjenice razlikuju se od društvenih činjenica koje nastaju kao nenameravani produkt ljudske interakcije i za koje kažemo da postoje ontološki objektivno. Nastaju kao posledica kolektivne intencionalnosti, odnosno usmerenosti ljudskog duha ka objektima iz spoljašnje stvarnosti, kada se tim objektima dodeljuju funkcije koje nisu u vezi sa njihovim intrinzičnim karakteristikama. U tom smislu, institucionalne činjenice postoje na ontološki subjektivan način, odnosno kao intersubjektivna značenja.

Shvatanje prava kao institucionalne činjenice, kod teoretičara poput Nila McKormika i Ote Vajnbergera, za teoriju prava imalo je značajne posledice. Makar u delu pravne nauke napušten je voluntarizam, odnosno razumevanje prava kao čina političke volje. Neoinstitucionalizam je osnov normativnosti prava našao u realnosti, tačnije u svakodnevnom interakcijskim praksama koje se rutinizuju i vremenom postaju zajednička pravila ponašanja. Nakon što zvaničnici sistema institucionalizuju ovaj neformalni poredak normi, on stiče status *pravnog*. Pravo, dakle, ne nastaje voljom suverena. Zakonodavna volja važna je za objašnjenje pozitivnosti prava, ali ne i njegove normativnosti (MacCormick 2014, 331).

Iako je ovakvo shvatanje prava, neoinstitucionalizam prirodno vodio akcentovanju faktičkog sastojka prava, on je ipak ostao pretežno analitički i normativistički. Ovaj rad bio je pokušaj da se skrene pažnja na to da se on mogao kretati i u drugačijem pravcu – pravcu socioloških i drugih naučnih istraživanja prava. Društvena ontologija Džona Serla, koja predstavlja njegovu filozofsku bazu, davala mu je dovoljno inspiracije za tako nešto. Naime, posmatranje prava iz rakursa

Serlove teorije institucija, otvara brojne teme od interesa za sociologiju prava i druge empirijske discipline. Neke od tih tema, poput društvenih uslova za nastanak prava, interesa koje pravo štiti, pravne svesti i sl., sociologija uspešno izučava već decenijama. Sa druge strane, pravna socijalizacija, pravno ponašanje i psihološke funkcije prava, neke su od tema za koje izgleda da još uvek ne postoji dovoljno interesovanja. Deo razloga za ovu nezainteresovanost verovatno je u nedovoljnoj profilisanosti discipline socijalne psihologije prava (za koju se trenutno jedino može vezati ime Toma Tajlera) u čiji domen većinom spadaju ove teme, ali i u manjku komunikacije između empirijskih nauka i onoga što uobičajeno nazivamo jurisprudencijom. Naime, čini se da su mnoga pitanja od značaja za jurisprudenciju istraživana u sociologiji ili psihologiji, ali da su zbog nepostojanja interdisciplinarnosti pojmovni aparati ovih disciplina ostali različiti u meri da otežavaju protok informacija između njih.

LITERATURA

1. Althusser, Louis. 2001. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. New York: Monthly Review Press.
2. Bezbradica, Anja. 2–3/2023. Bureaucratic Legal Consciousness: Perception of the Right to Access to Information of Public Importance in Public Authorities in Serbia. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 42: 1–24.
3. Blankenburg, Erhard, Freek Bruinsma. 1994. *Dutch Legal Culture*. Deventer and Boston: Kluwer Law and Taxation Publishers.
4. Burazin, Luka. 2022. Legal Systems as Abstract Institutional Artifacts, in *Law as an Artifact* (Ed. Luka Burazin, Kenneth Einar Himma, Corrado Roversi). Oxford University Press.
5. Campbell, Colin, Wesley Carson, Paul Wiles. 1973. *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson and Company Ltd.
6. Cowan, Dave. 2004. Legal Consciousness: Some Observations. *Modern Law Review*, Vol. 67, No. 6: 928–958.
7. Durkheim, Emile. 2013. *The Division of Labour in Society*. Bloomsbury Publishing. <https://www.perlego.com/book/2996454/durkheim-the-division-of-labour-in-society-pdf>, poslednji pristup 24. februara 2024.
8. Ehrlich, Eugen. 1986. *Gesetz und lebendes recht: vermischte kleinere schriften*. Berlin: Duncker und Humblot.
9. Ewick, Patricia, Susan S. Silbey. 2014. *The Common Place of Law*. The University of Chicago Press. <https://www.perlego.com/book/1874576/the-common-place-of-law-pdf>, poslednji pristup 1. marta 2024.
10. Fridman, Lorens M. 2014. *Pravni sistem*. Podgorica: CID.

11. Giddens, Anthony. 2013. *The Constitution of Society*. Polity Press. <https://www.perlego.com/book/1535565/the-constitution-of-society-outline-of-the-theory-of-structuration-pdf>, poslednji pristup 7. marta 2024.
12. Gramsci, Antonio. 2011. *Prison Notebooks*. Columbia University Press.
13. Hertogh, Marc. 2018. *Nobody's Law*. Palgrave Macmillan UK. <https://www.perlego.com/book/3493117/nobodys-law-legal-consciousness-and-legal-alienation-in-everyday-life-pdf>, poslednji pristup 7. marta 2024.
14. Litowitz, Douglas. 2/2000. Gramsci, Hegemony, and the Law. *BYU Law Rev* 2000: 515–551.
15. Luhmann, Niklas. 2014. *A Sociological Theory of Law*. New York: Routledge.
16. MacCormick, Neil, Ota Weinberger. 1986. *An Institutional Theory of Law: New Approaches to Legal Positivism*. Dordrecht, Holland-Boston: D. Reidel Publishing Co.
17. MacCormick, Neil. 2014. *Institucije prava*. Zagreb: Naklada breza.
18. Menger, Karl. 6/1892. On the Origin of Money. *The Economic Journal* 2: 239–255.
19. Pintore, Anna. 1998. Institutionalism in Law, in *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (Ed. Edward Craig). London, New York: Routledge.
20. Searle, John. 1969. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Searle, John. 1983. *Intentionality*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Searle, John. 1984. *Minds, Brains, and Science*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
23. Searle, John. 1992. *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press.
24. Searle, John. 2010a. *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press. <https://www.perlego.com/book/779804/the-construction-of-social-reality-pdf>, poslednji pristup 7. marta 2024.
25. Searle, John. 2010b. *Making the Social World: The Structure of Human Civilization*. Oxford University Press.
26. Tamanaha, Brian Z. 2017. *A Realistic Theory of Law*. Cambridge University Press.
27. Treviño, Javier. 2017. *The Sociology of Law*. Taylor and Francis. <https://www.perlego.com/book/1578781/the-sociology-of-law-classical-and-contemporary-perspectives-pdf>, poslednji pristup 24. februara 2024.
28. Tyler, Tom. 1/2009. Legitimacy and Criminal Justice: The Benefits of Self-Regulation. *Ohio State Journal of Criminal Law* 7: 307–360.
29. Tyler, Tom. 2021. *Why People Obey the Law*. Princeton University Press. <https://www.perlego.com/book/2377736/why-people-obey-the-law-pdf>, poslednji pristup 7. marta 2024.
30. Werner, Wouter. 23/1995. Legal signs and legal science: The relevance of pragmatism for the institutional theory of law. *International journal for the semiotics of law* 8: 207–218.
31. Kelzen, Hans. 2010. *Opšta teorija države i prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
32. Hart, Herbert. 2013. *Pojam prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.